

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2021 metai

1

LI

Vilnius 2021

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2021

1

Vilnius 2021

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2021

1

Vilnius 2021

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-19-10

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Sergej POLECHOV / Сергей В. ПОЛЕХОВ / Sergey POLEKHOV
Rusijos nacionalinės ekonomikos ir valstybinės tarnybos akademija,
Rusija / The Russian Presidential Academy of National Economy
and Public Administration (RANEPa), Russia

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Ilinojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:
<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2021
© Straipsnių autoriai, 2021

История белорусской государственности. Том второй: Белорусская государственность в период Российской империи (конец XVIII – начало XX в.), ответственные редакторы тома: Н. В. Смехович, А. В. Унучек, Е. Н. Филатова. Минск: Беларуская навука, 2019, 413 с. ISBN 978-985-08-2391-5.

Kolektyvinės monografijos „Baltarusių valstybingumo istorija“ antrasis tomas apima XVIII a. pabaigos – XX a. pradžios istorinį laikotarpį. Šio tomo autoriai atstovauja skirtingoms Baltarusijos mokslo institucijoms, yra parengę atskiras ir sintetines mokslo studijas, skirtas XIX a. politiniams įvykiams, socialinių grupių ir struktūrų, baltarusių tautinio judėjimo analizei. Knygoje keliami dvejopi tyrimo tikslai: pirma, „atskleisti valstybinį teisinį¹ baltarusių žemių² statusą Rusijos imperijos sudėtyje, išanalizuoti valdžios tautinę politiką“; antra, „parodyti baltarusių tautinės valstybinės idėjos gimimą, baltarusių tautinio judėjimo raidą, pristatyti baltarusių elito politines nuostatas ir strategijas“ (p. 4). Tomą sudaro keturi skyriai: „Istoriografija ir šaltiniai“, „Valstybinis-teisinis baltarusiškų žemių statusas Rusijos imperijos sudėtyje“, „Tautinė raida ir tautinė politika“, „Baltarusių valstybingumo idėja ir tautinis judėjimas“. Atskirą dėmesį norėtume sutelkti į paskutinius tomo skyrius³, kuriuose ir atsispindi autorių siūloma „baltarusių tautinės valstybinės idėjos“ samprata ir koncepcija.

Autorių teigimu, tautiniai procesai „baltarusių visuomenėje“ reiškėsi jau XIX a. pirmoje pusėje, sustiprėjo XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje, ir baigėsi 1917–1919 m. (p. 214). Kalbant apie XIX a. pirmosios pusės tautinius procesus, ypatingas vaidmuo

¹ Leidinyje vartojamos sąvokos „valstybinis teisinis statusas“, „baltarusių tautinė valstybinė idėja“ bus paašškintos toliau.

² Recenzuojamoje monografijoje naudojamas erdvines sampratas aptarsime atskirai.

³ Pirmuosiuose tomo skyriuose pateikiamos enciklopedinės žinios apie buvusių LDK žemių administracijų suskirstymą, apibūdinama vietinė valdžios administracinė struktūra, pradėdant nuo generalgubernatoriaus, gubernatoriaus, karinio gubernatoriaus, Gubernijos valdybos, Išdo rūmų, Policijos valdybos, baigiant viešosios globos valdyba, miesto dūmų ir kaimo seniūnijų sudėties aptarimu. Šiuose skyriuose atskirai nagrinėjama gyventojų demografinė, konfesinė ir etninė sudėtis.

skirtas Vilniaus universitetui. Teigiama, kad nors Vilniaus universitetas buvo lenkų kultūros centras, dalis profesūros ir studentų domėjosi baltarusių etnosu ir kultūra. Daroma išvada, kad universiteto profesūra Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę interpretavo kaip „lietuvių–rusų valstybę“, o „oficialia šios valstybės kalba laikė baltarusių kalbą“ (p. 218). To meto baltarusių tautinei savimonei taip pat turėjo įtakos leidžiama grožinė kūryba baltarusių kalba, atliekami baltarusių kultūros tyrimai. Tačiau „baltarusių tautinės valstybinės idėjos“ gimimą knygos autoriai sieja su 1863–1864 m. sukilimu, o tiksliau – su Konstantinu Kalinausku (1838–1864), Lietuvos provincijų vykdymo skyriaus vadovu.

Leidinyje teigiama, kad K. Kalinausko publicistiniuose darbuose, dalis kurių parašyta baltarusių kalba, iškelta idėja „kovoti už žmogaus ir tautos teisę, už savo tikėjimą, už savo gimtąją žemę“, kuri prilyginama „baltarusių tautinei idėjai XIX a. – XX a. pradžioje“ (p. 222). Šitoje vietoje, t. y. aptardami K. Kalinausko vaidmenį, tomo autoriai pateikė (išnašoje, ne pagrindinėje teksto dalyje) apibrėžimą, kaip jie supranta, kas yra „baltarusių tautinė idėja“ (rus. *белорусская национальная идея*) „tai sąmoningas tautai gyvybiškai svarbus tikslas, nuo kurio realizavimo priklauso tautos tolesnis istorinis egzistavimas ir raida. Kiekviename istoriniame laikotarpyje ir tautos vystymosi etape tautinės idėjos turinys priklauso nuo pagrindinio programinio tikslo, kurį savo ruožtu nustato tautinis elitas. Šiuo klausimu tautinis elitas yra konkretus, taip pat kaip konkretūs yra pačios tautos politiniai, socialiniai ir kiti reikalavimai“ (p. 222). K. Kalinausko viešai išreikštą idėją dėl tautos teisės į savarankišką istorinį egzistavimą ir raidą, t. y. tautos politinį subjektyvumą (kaip interpretuoja leidinio autoriai), XIX a. devintajame dešimtmetyje publicistikoje išvystė „liaudininkai“ (rus. *народники*). Būtent „liaudininkai“ konkretizavo „baltarusių tautinės idėjos“ turinį ir pasiūlė programą jos realizavimui. „Baltarusių liaudininkai“ viešai pareiškė, kad „patys baltarusiai turi valdyti Baltarusiją“ (p. 223). Jie buvo pirmieji, kurie erdvėvardį „Baltarusija“ prilygino „valstybės“ sąvokai, kalbėjo apie pirmąją būtinybę vystyti baltarusių tautinę kultūrą, kalbą. „Baltarusių tautinės valstybinės ideologijos“ gimimą ir formavimąsi knygos autoriai mato 1905–1917 m., kai atsirado pirmosios baltarusių politinės partijos, mokslo ir kultūros organizacijos, pirmieji periodiniai leidiniai (p. 223). „Baltarusių tautinės valstybinės ideologijos“ turinys pristatomas šitaip: „idėjos kelias nuo baltarusių–lietuvių autonomijos Rusijos imperijos sudėtyje iki savarankiškos baltarusių valstybės“ (p. 223). Paskutiniame tomo skyriuje „Baltarusių valstybingumo idėja ir tautinis judėjimas“ detaliam aptariami Baltarusių socialistinės gromados (balt. *Беларуская сацыялістычная грамада*) programiniai dokumentai, baltarusių inteligentija, susivienijusi aplink pagrindinį baltarusių tautinio judėjimo periodinį leidinį „Mūsų Dirva“ (*Наша Ніва*, 1906–1915).

Tarp kitų tikslų, kuriuos deklaravo leidinio autoriai, yra Rusijos imperijos valdžios tautinės politikos analizė. Buvo galima tikėtis, kad knygos autoriai pateiks išsamią valdžios veiksmų baltarusių tautos atžvilgiu analizę, juolab kad XIX a. tautiniai procesai

daugeliui autorių yra pagrindinių tyrimų erdvė, o kontekstui (kaip rodo literatūros sąrašas) naudota lietuvių istoriko Dariaus Staliūno monografija anglų kalba⁴. Tačiau skaitant baltarusių autorių parengtą tomą, susidaro atvirkštinis įspūdis: kad D. Staliūno darbas neskaitytas arba skaitytas neįdėmiai. Tomo autoriai Rusijos valdžios tautinę politiką buvusiose LDK žemėse po 1863–1864 m. sukilimo įvardija vienu terminu – „rusinimas“ (rus. *русификация*) (p. 3–4, 25, 238), neatsižvelgdami į tai, kad būta įvairių tautinės politikos strategijų, jos skyrėsi tiek etnokultūrinių bendrijų, tiek laikotarpių atžvilgiu. Be to, šios strategijos jau buvo anksčiau aprašytos, ir net atskirai baltarusių atžvilgiu⁵. Tačiau recenzuojamo leidinio autoriai vienareikšmiškai teigia, kad po 1863–1864 m. sukilimo „valdžia forsudama siekė administracine prasme integruoti tautinius paribius, įgyvendinti jų kalbinį ir kultūrinį rusinimą“ (p. 238). Taigi, knygoje vartojami du terminai – „intergacija“ ir „rusinimas“, o jų turinys labai abstraktus. Recenzuojamame leidinyje vertinant Rusijos imperijos valdžios tautinę politiką baltarusių atžvilgiu daugiau konkretumo atsiranda, kai kalbama apie tautinius procesus 1905–1919 m. Kaip teigia tomo autoriai, „XX a. pradžios valdžios tautinėje politikoje labai priešaringai derėjo siekis išlaikyti konservatyvų kursą ir daryti tam tikras nuolaidas vienu ar kitų etninių bendruomenių atžvilgiu“ (p. 239). XX a. pradžioje valdžios tautinė politika priklausė nuo konkrečių valdininkų nuostatų ir pasaulėžiūros.

Vertinant XX a. pradžios Rusijos imperijos valdžios politiką baltarusių atžvilgiu, leidinyje prieinama prie išvados, kad tuo metu „valdininkai nedėjo lygybės ženklų tarp baltarusių ir didžiarusių, neturėjo tikslų panaikinti baltarusių kultūrinį savitumą, baltarusių atžvilgiu nepriėmė jokių diskriminacinių įstatymų“ (p. 240). Tačiau tuo pačiu metu valdžia nelaikė baltarusių atskiru etnosu, sugebėsią atskirti nuo Rusijos ir sukurti savarankišką valstybę. Pagrindiniai centro ir vietos valdininkų veiksmai buvo nukreipti „į baltarusių apsaugojimą nuo lenkų įtakos“⁶ (p. 240). Todėl vietos valdininkai, kaip, pvz., Vilniaus generalgubernatorius Piotras Sviatopolskas-Mirskis arba Minsko gubernatorius Aleksejus Girsas siūlė skatinti baltarusių aktyvesnį įsijungimą į politinį ir kultūrinį gyvenimą (p. 249). Ir čia jau apibendrinami knygos autoriai daro išvadą, kad nors valdžios

⁴ D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam, New York, 2007.

⁵ Keista, kad kolektyvinės monografijos autoriai nepanaudojo D. Staliūno anksčiau paskelbtų tyrimų rusų kalba, skirtų Rusijos imperijos valdžios tautinei politikai baltarusių atžvilgiu. Plg. žr.: Д. Сталюнас, Границы в пограничье: белоруссы и этнолингвистическая политика Российской империи на западных окраинах в период Великих Реформ, *Ab Imperio*, 2003, No. 1, c. 262–292; to paties, Может ли католик быть русским? О введении русского языка в католическое богослужение в 60-х годах 19 в., *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет. Антология*, сост. П. В. Верг, П. Кабытов, А. Миллер, Москва, 2005, с. 570–588.

⁶ Beje, knygos autorių teigimu, XX a. pradžioje Rusijos imperijos valdžia lietuvių atžvilgiu taip pat taikė jų „apsaugojimo nuo lenkinimo politiką“ (plg. žr. p. 246).

veiksmi baltarusių atžvilgiu XX a. pradžioje buvo gana prieštaringi, jie nesutrukdė baltarusiams pamažu įsijungti į vietines administracines struktūras. XX a. pradžioje baltarusiai jau ėjo smulkių tarnautojų pareigas vietos administracijoje, tarnavo kariuomenėje (kai kurie turėjo net karininko laipsnį), dirbo švietimo ir medicinos srityse, priklausė vietos savivaldoms, buvo renkami deputatais į valstybės dūmas (p. 257). Tiesa, taip teigdami tomo autoriai paliko nuošalyje klausimus, kiek buvę valstybinėse struktūrose asmenys suvokė save kaip baltarusius. Anksčiau išvardyti autorių teiginiai taip pat nėra atskirai paremti kiekybine analizės išraiška, nors leidinyje yra atskiras skyrius, kuriame nagrinėjama vietos administracijos įvairių struktūrų sandara ir veikla (plg. žr. p. 42–167).

Baltarusių ir lietuvių mokslinės komunikacijos stoka atsispindi ir kitų istorinių įvykių vertinimuose. Grįžkime prie 1863–1864 m. sukilimo temos. Tomo autoriai, vertindami K. Kalinausko indėlį į „baltarusių tautinės idėjos“ gimimą, taip pat aptarė kunigo Antano Mackevičiaus mintis apie valstybingumą. Remdamiesi Egidijaus Aleksandravičiaus ir Antano Kulakausko knyga „Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje“, kuri 2003 m. buvo išversta į lenkų kalbą, recenzuojamo tomo autoriai teigia, kad A. Mackevičiui buvo artima LDK istorinio valstybingumo tradicijos idėja. Tačiau šios idėjos realizavimas priklausė nuo sukilimo baigties. Pirmiausia A. Mackevičius planavo išsilaisvinti nuo Rusijos viešpatavimo, po to atkurti valstybę 1772 m. ribose, o vėliau spręsti valstybingumo klausimą su sąjungininku – Lenkijos karalyste. Kaip žinoma, pastarųjų metų lietuviškoje historiografijoje pateikiama naujų A. Mackevičiaus politinių nuostatų interpretacijų, įvertinamas šių nuostatų atsiradimo kontekstas, keliamos naujos hipotezės. Tiesa, šie nauji D. Staliūno ir Ievos Šenavičienės tyrimai paskelbti lietuvių kalba⁷. Matyt, todėl nepasiekiami.

Nenorėtume, kad skaitant šią recenziją susidarytų klaidingas įspūdis, kad čia pristatomi naujausi lietuviškos historiografijos tyrimai, į kuriuos neatkreipė dėmesio baltarusių tyrinėtojai. Problema gilesnė. Manytume, kad glaudesnė „ilgojo XIX amžiaus“ tyrinėtojų mokslinė komunikacija (bendrų konferencijų, seminarų, projektų organizavimas) paskatintų spartesnę idėjų ir naujų vertinimų sklaidą, gal ir apsaugotų nuo keistų teiginių, pasitaikančių sintetiniuose darbuose, skirtuose plačiam skaitytojui ratui, ne vien akademinėi aplinkai. Kaip pavyzdį nurodytumėme nagrinėjamos erdvės apibrėžties (o tiksliau, apibrėžčių) nenuoseklumą (o kartais ir apskritai nebuvimą), kuris yra ne vien šioje ko-

⁷ Plg. žr.: D. S t a l i ū n a s, 1863–1864 metų sukilėlių tikslai, *1863–1864 metų sukilimas Lietuvoje*, sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė, Vilnius, 2013, p. 28–29. Beje, šioje knygoje paskelbtas šio straipsnio vertimas į rusų kalbą. Taip pat žr.: I. Š e n a v i č i e n ė, 1863 m. sukilimas ir Nepriklausomos Lietuvos hipotezė, *1863–1864 m. sukilimas: istorija ir atmintis*, sud. Z. Medišauskienė, D. Staliūnas, Vilnius, 2016, p. 57–68. Šiame straipsnių rinkinyje, parengtame pagal konferencijos pranešimus, taip pat buvo paskelbti baltarusių istorikų Jelenos Firinovič, Aliaksandro Smaliančuko, Sergejaus Tokto, Andrejaus Unučako tyrimai. Du iš jų taip pat yra recenzuojamos kolektyvinės monografijos autoriai.

lektyvinėje monografijoje, bet ir 2018 m. akademiniam sintetiniame darbe⁸. Taigi, šio tomo autoriai apskritai nepaaiškina, kokia reikšmė (ar reikšmėmis) vartojamos sąvokos „baltarusiškos žemės“, „baltarusių–lietuvių žemės“, „baltarusių–lietuvių gubernijos“, „baltarusių kraštas“. Susidaro įspūdis, kad darbo autoriai apskritai pametė iš akiračio, kad kiekviena iš šių sąvokų yra apibrėžiama skirtingais principais (geografiniu, etniniu, istoriniu ir t. t.) ir turi skirtingas kultūrinės konotacijas.

Preciziškumo stoka būdinga ir vertinant gyventojų etninę sudėtį. Tai savo ruožtu taip pat galėtų tapti lietuvių ir baltarusių istorikų bendros diskusijos tema. Pasitelktume tik vieną pavyzdį – Pavelo Jozefo Šafárikio darbų interpretavimą. Recenzuojamos kolektyvinės monografijos autoriai teigia, kad P. J. Šafárikas buvo vienas pirmųjų, kuris „baltarusių etnines žemes apibrėžė pagal kalbinį principą“ (p. 181). Ir čia svarbu ne tai, kas pirmasis, ar kad P. J. Šafárikio darbai taip pat aktyviai naudojami lietuviškoje istoriografijoje, nagrinėjant lietuvių etninę sudėtį ir mentalinius žemėlapius⁹. Pirmiausia P. J. Šafárikas nevartojo sąvokos „baltarusiai“, o kalbėjo vien apie slavų gentis krivičius, radimičius, drevlianus, kurių gyvenamosios teritorijos iš dalies sutapo su Baltarusijos dabartinės valstybės teritorija¹⁰. Antra, P. J. Šafárikas nematė atskiros baltarusių kalbos ir anksčiau minėtos teritorijos (o kaip teigia leidinio autoriai, „baltarusių etnines žemes“) neapibrėžė vadovaudamasis baltarusių kalba kaip kalbiniu kriterijumi.

Akivaizdu, kad svarbu didinti lietuvių kalba parašytų tyrimų tarptautinę sklaidą. Tačiau tyrimų pasiekiamumas, jų skaitymas priklauso nuo kiekvieno tyrinėtojo dalykinių kompetencijų ir sąžiningumo. Šiais laikais kalbinis barjeras nėra pretekstas atmesti kontekstinius tyrimus, ypač kai rašoma apie bendrus istorinius procesus ir reiškinius, o šiuo konkrečiu atveju apie Rusijos imperijos valdžios tautinę politiką buvusiose LDK žemėse, 1863–1864 m. sukilimo dalyvių politines nuostatas, erdvines sampratas arba etninės statistikos interpretavimą.

Olga Mastianica-Stankevič
(Lietuvos istorijos institutas)

⁸ Plg.: *Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі 1772–1917 гг.*, Мінск, 2018. Į tą pačią problemą buvo atkreiptas dėmesys šios monografijos recenzijoje. Plačiau žr.: O. Mastianica-Stankevič, Recenzija knygai *Gramadska-politychnae zhytsiio u Balarusi 1772–1917 gg.*, ed. A. V. Vnutchak etc., Minsk, 2018. 573 p., *Lithuanian Historical Studies*, vol. 24, 2020, p. 206–210.

⁹ V. Petronis, *Constructing Lithuania: Ethnic Mapping in Tsarist Russia, ca. 1800–1914*, Stockholm, 2007; Z. Medišauskienė, Religinė ir etninė Lietuvos gyventojų struktūra, *Lietuvos istorija*, t. VIII, d. I: T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknyš, *Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius, 2011, p. 96–133; D. Staliūnas, The Pre-1914 Creation of Lithuanian “National Territory”, *Spatial Concepts of Lithuania in the Long Nineteenth Century*, ed. D. Staliūnas, Boston, 2016, p. 189–237.

¹⁰ Plg. žr.: П. Шафарик, *Славянские древности*, Москва, 1847, т. II, к. I, с. 84–86.